

Зовнішньоекономічна діяльність

*Шубравська О.В., канд. екон. наук
Інститут економіки НАН України*

ЕКСПОРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР СТАБІЛЬНОГО РОЗВИТКУ АПК УКРАЇНИ

Аналізується значення експортної діяльності для забезпечення стійкого функціонування АПК України; досліджуються основні тенденції сучасного розвитку вітчизняного агропродовольчого експорту і перспективи його розширення у зв'язку із вступом України до СОТ; обґрунтовується система заходів державної підтримки агропродовольчого експорту.

Стійкий розвиток експортної діяльності вітчизняного агропромислового комплексу (АПК) передбачає стале зростання обсягів експорту його продукції поряд із оптимізацією структури експортних потоків і загальним підвищенням ефективності даного виду діяльності.

Агропродовольчий експорт, який щорічно забезпечує понад 90 % надходжень від експортної діяльності АПК України, продовжує залишатися одним із основних джерел фінансування розвитку аграрного виробництва. Успішне здійснення експортної діяльності розширює можливості агросфери стосовно оновлення наявних матеріально-технічних ресурсів, що веде до підвищення рівня техніко-технологічної оснащеності галузі і, таким чином, – до зростання стійкості її розвитку. Розширення ринків збуту вітчизняної агропродовольчої продукції і підвищення її конкурентоспроможності посилюють позиції українських товаровиробників на внутрішньому ринку і, отже, позитивно впливають на процес забезпечення продовольчої безпеки країни. Крім цього, експортна орієнтація вітчизняних агропродовольчих виробництв посилює їх інвестиційну привабливість, а через наближення цін на товари і ресурси АПК до рівня світових сприяє вирішенню проблеми подолання ресурсно-продуктового диспаритету. Затребуваність українського продовольства на зовнішніх ринках зменшує залежність аграріїв від вітчизняних переробних підприємств і веде до вирівнювання цінових пропорцій між цими галузями [1].

У зв'язку із поглибленням світових глобалізаційних процесів значення експортної діяльності неухильно зростає. Стійкий розвиток даного виду діяльності зміцнює позиції національних держав на світових товарних ринках і забезпечує їм належне місце у світовому співтоваристві. Уповільнення темпів економічного розвитку, що намітилося, передусім, у групі найрозвинутіших держав, і зумовлене цим посилення прагнення зазначених країн до компенсації скорочення масштабів внутрішнього попиту за рахунок розширення відповідного експорту дозволяють припустити, що в найближчому майбутньому роль експорту в забезпеченні сталого розвитку більшості держав зросте ще суттєвіше. Наслідки цього для АПК України досить очевидні. Експортну діяльність, життєво необхідну для забезпечення потреб розвитку АПК, вітчизняні експортери агропродовольчої продукції змушені будуть здійснювати в умовах загострення конкурентної боротьби за світові товарні ринки. Усе зазначене свідчить про необхідність посилення сприяння стійкості розвитку цієї діяльності з боку держави в інтересах як АПК, так і вітчизняної економіки в цілому.

Водночас, як відомо, сама по собі інтенсифікація експортних потоків, що не супроводжується раціоналізацією їхньої структури, не дозволяє досягти бажаного ефекту від розширення експортних поставок. Більше того, посилення залежності агропродовольчої діяльності від ситуації, що складається на світових продовольчих ринках, негативно позначається на сталості розвитку галузі, збільшує її вразливість відносно непередбачуваних коливань світової кон'юнктури. Ця проблема особливо гостро стоїть перед вітчизняним АПК, оскільки його експорт має переважно сировинну орієнтацію, а отже, суттєво залежить від частих змін світового попиту і цін на сільськогосподарську сировину і продукти первинної переробки.

Ситуація погіршується тим, що розвиток вітчизняної агропродовольчої діяльності відбувається в умовах скорочення продовольчої купівельної спроможності населення країни і, відповідно, деградації внутрішнього продовольчого ринку. Протягом 1990–2001 рр. місткість продовольчого ринку України скоротилася більше ніж утричі. І хоча у 2000–2001 рр. регрес уповільнився, проте не був подоланий повністю. Таким чином, вітчизняні виробники продовольства здебільшого змушені орієнтуватися на зовнішній попит і світові ціни, що може становити загрозу також і для українських споживачів агропродовольчої продукції, а отже, і для продовольчої безпеки країни.

Зупинимося на дослідженні основних сучасних тенденцій розвитку вітчизняного агропродовольчого експорту докладніше. Криза вітчизняної економіки позначилася і на її зовнішньоекономічній сфері. Після досить бурхливого розвитку експортної діяльності до 1995 р., у 1996–1997 рр. спостерігалася упо-

вільнення темпів зростання загальних обсягів експорту, а з 1998 р. – їхнє скорочення. Лише з 2000 р. обсяги вітчизняного експорту зростають; зазначена тенденція зберігається також протягом 9 місяців 2002 року. Масштаби експортних потоків продукції АПК набули від'ємної динаміки з 1997 р., а їхнє зростання відзначалося з 2001 року. Таким чином, у сфері експорту продукції АПК кризові явища були тривалішими, ніж у сфері зовнішньоекономічної діяльності вітчизняної економіки в цілому. *Зростання обсягів експорту продукції АПК*, що намітилося з 2000 р., хоча і не є досить тривалим для того, щоб свідчити про сталість даної тенденції, все ж підтверджує наявність позитивної динаміки в розвитку експорту товарів галузі (рисунок). Про це ж свідчить і поступове збільшення частки продукції АПК у загальних обсягах експорту країни (з 9 % у 2000 р. до 11 % у 2001 р. і 12 % за 9 місяців 2001 р.) [2–4].

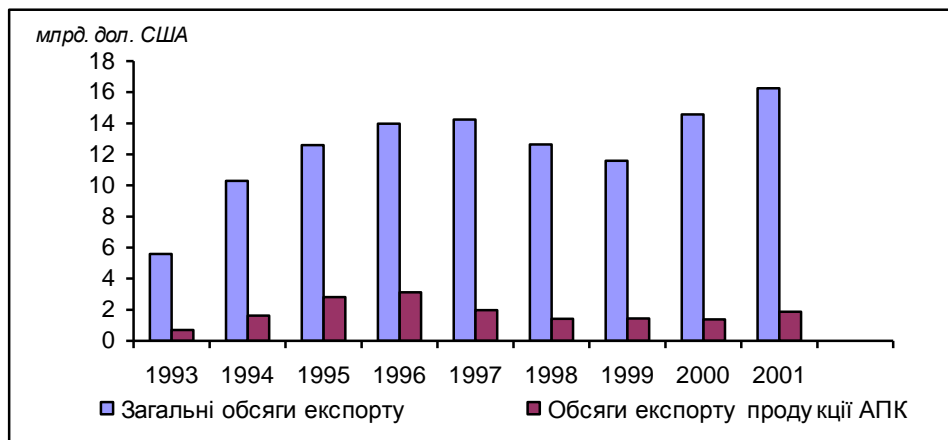

Рисунок. Динаміка обсягів загальнонаціонального експорту і експорту продукції АПК у 1993–2001 рр.

Складено за даними Держкомстату України.

Товарна структура агропродовольчого експорту України є далекою від раціональної. Темпи збільшення вивозу продовольчої сировини стало перевершують масштаби розширення експорту продуктів поглибленої переробки. Таким чином, як зазначалося, *експорт продтоварів характеризується значною часткою сировини і продуктів первинної переробки* (понад 50 % у 2001 р. проти 11 % у 1993 р. і 46 % у 2000 р.). Зростання останнім часом ролі зернових культур у вітчизняному агропродовольчому експорті свідчить на користь подальшого посилення сировинної орієнтації останнього. У 2001 р. вартість вивезеного зерна і насіння олійних культур була лише на 6 % нижчою від вартості експорту продукції усієї вітчизняної харчової промисловості, включаючи тваринні та рослинні жири і масла.

Практично подолано проблему бартеру в українському агропродовольчому експорті. Якщо в 1994–1996 рр. обсяги бартерних угод сягали половини загального експорту продовольства, то у 1999 р. вони скоротилися до 4 %, а у 2001 р. – до 0,1 відсотка. Проте, оскільки експорт в Україні здійснюється переважно посередницькими структурами, зазначені позитивні зміни не позначилися на сфері реалізації агропродовольчої продукції вітчизняними товаровиробниками на внутрішньому ринку країни. Тут, як і раніше, масштаби бартерних угод продовжують залишатися доволі значними. За даними Держкомстату, у 2001 р. обсяги бартеру в реалізації сільгосппродукції склали 8 %, у тому числі при продажу зернових – 12 %; насіння соняшнику – 11 відсотків.

Стійкість розвитку експортної діяльності забезпечується не лише нарощуванням обсягів експортних потоків, а й збільшенням кількості каналів їх збуту, тобто зростанням числа країн-імпортерів вітчизняного продовольства. Донедавна понад 80 % українського агропродовольчого експорту припадало на країни колишнього СРСР. При цьому масштаби продовольчого експорту до Росії перевищували половину загальних обсягів вивозу продовольства. Відомо, що наявність подібної експортної монозалежності справляє дестабілізуючий вплив на розвиток даного виду діяльності, оскільки призводить до невиправданого посилення залежності результатів здійснення зовнішньоекономічної діяльності (і, отже, у значній мірі функціонування усього вітчизняного АПК) від економічної ситуації і політичних уподобань в окремій країні. Згубні наслідки цього вітчизняні експортери продовольства відчули ще в 1997 р. через введення Росією обмежень на ввіз українського цукру. Нині ж на фоні посилення прагнення до збільшення рівня продовольчого самозабезпечення і традиційної непередбачуваності позиції цієї держави як торговельного партнера Україна повинна забезпечити розширення кола імпортерів вітчизняного продовольства.

Тому, незважаючи на те, що нинішнє *розширення географії вітчизняного агропродовольчого експорту* пов'язане з посиленням його сировинної орієнтації¹, наведену тенденцію треба визнати позитивною, оскільки вона свідчить про поступове подолання багаторічної залежності українського продовольчого експорту майже виключно від російських споживачів. Водночас Росія залишається основним імпортером вітчизняного продовольства. За даними Держкомстатів України і Росії, у 2001 р. на долю цієї країни припа-

¹ Український експорт до країн далекого зарубіжжя є переважно сировинним, а до країн колишнього СРСР – здебільшого складається з товарів поглибленої переробки. Так, за даними Держкомстату України, у 2001 р. до країн далекого зарубіжжя було вивезено 96 % загального експорту пшениці і 98 % – насіння соняшнику, в той час як до країн близького зарубіжжя експортувалося 95 % вершкового масла, 94 % сирів, 99 % шоколадних виробів. Серед продуктів поглибленої переробки лише олія, сухе молоко і соки мали значну частку експорту до країн далекого зарубіжжя (відповідно 69, 71 і 63 %).

дала третина вартості загального експорту основних видів агропродовольчої продукції, а український імпорт покривав дві третини внутрішнього попиту Росії в олії і шоколадних виробах і майже половину – у вершковому маслі. Таким чином, вітчизняний агропродовольчий експорт все ще зберігає досить значну залежність від російських ринків.

Ефективність експортної діяльності оцінюється виходячи із зіставлення світових і внутрішніх цін, що виражені в одній валюті. Експорт вважається ефективним, якщо зазначене співвідношення перевищує одиницю, тобто у разі існування можливості одержання більшої вигоди від поставок товарів за межі країни, ніж від реалізації їх на внутрішньому ринку. Проте при оцінці ефективності вітчизняного агропродовольчого експорту як базу для порівняння з внутрішніми цінами треба використовувати ціни експорту. Останні, хоча й можуть відрізнятися від світових, у тому числі й убик зменшення, водночас точніше характеризують ситуацію, що склалася на внутрішньому продовольчому ринку та у сфері вітчизняного продовольчого виробництва, а саме: хронічну обмеженість внутрішнього продовольчого попиту, порівняно невисокий (зокрема, відносно держав Євросоюзу) рівень виробничих витрат на ряд агропродовольчих товарів і важливість експорту для розвитку вітчизняного АПК.

Точна оцінка ефективності експорту вимагає проведення спеціальних досліджень, оскільки вартість експортних потоків залежить від масштабів товарних партій, періодів поставок, умов взаєморозрахунків тощо. Водночас зазначимо, що, згідно з даними Держкомстату України, експорт вітчизняного продовольства, як правило, здійснюється за цінами, нижчими від рівня відповідних світових цін, а також від цін аналогічного імпорту до України. Крім цього, експортні ціни суттєво коливаються залежно від країни-імпортера. Ефективність експортної діяльності є різною і для різних товарних груп. Так, якщо у 2001 р. яловичина морожена експортувалася за цінами, що в середньому відповідали цінам внутрішнього ринку, то експорт тваринного масла і цукру здійснювався за цінами, помітно нижчими від внутрішнього рівня. Водночас пшениця і насіння соняшнику, які у 2001 р. забезпечили п'яту частину загальних надходжень від агропродовольчого експорту, реалізовувалися на зовнішньому ринку за цінами відповідно на 12 і 16 % вищими за внутрішні ціни. Таким чином, експорт м'яса яловичини, пшениці і соняшникового насіння був ефективним, на відміну від експорту тваринного масла і цукру.

Необхідно зазначити, що при визначенні ефективності експортної діяльності ціни вітчизняного продовольчого експорту було б доцільнішим порівнювати не з існуючими цінами внутрішнього ринку, а з так званими довідковими цінами, що відображають реальні витрати виробників агропро-

довольчої продукції за відсутності їх фінансової підтримки з боку держави. І хоча обсяги державного фінансування вітчизняної агросфери не порівнянні з аналогічними показниками для розвинутих країн², вплив даного фактора на процес продовольчого ціноутворення не варто повністю ігнорувати.

Значення експорту для розвитку агропродовольчої діяльності і його відносна ефективність стосовно ряду основних продтоварів обумовлюють доцільність стимулювання його нарощування. У цьому зв'язку однією з необхідних передумов розширення вітчизняних експортних продовольчих потоків видається вступ України до СОТ. Як і всі держави, що прагнуть приєднатися до цієї організації, Україна розраховує передусім на можливість полегшення доступу до ринків збуту, запобігання дискримінації вітчизняних товарів і ліквідації нетарифних бар'єрів на міжнародних ринках, забезпечення захисту інтересів українських експортерів тощо.

Водночас відомо, що членство в СОТ може призвести і до негативних наслідків, передусім у сфері виробництва і торгівлі агропродовольчою продукцією, що побічно відобразиться і на розвитку експортної діяльності. Як відомо, згідно з правилами СОТ, члени даної організації повинні скоротити внутрішню підтримку національних агросфер, скасувати ряд обмежень стосовно продовольчого імпорту і ліквідувати субсидування експорту [6]. Оскільки експортні субсидії в Україні не застосовуються, зазначену умову вступу до СОТ нашої державі виконати найлегше. Суттєвішою порівняно з необхідністю скорочення рівнів прямої фінансової підтримки агросфери є, на наш погляд, потенційна небезпека подальшої лібералізації доступу імпортного продовольства на внутрішній ринок України. Вітчизняний продовольчий ринок, що характеризується несталістю обсягів фондів продовольчого споживання і масштабів платоспроможного продовольчого попиту, слабкою інтегрованістю у світову торговельну систему і високою потенційною місткістю³, є досить вразливим відносно зовнішнього впливу з боку світової агропродовольчої системи, який значно посилиться через вступ України до СОТ.

Крім цього, необхідно враховувати ще й те, що Україна як експортер продовольства зовсім не обов'язково зможе повною мірою реалізувати потенційні переваги членства в СОТ. Це пов'язане як з тим, що Україні у її прагненні зберегти після приєднання до СОТ гарантії подальшого розвитку власного агропродовольчого виробництва і експорту буде протистояти міцне продовольче лоббі у вигляді країн Кернської групи, так і з тим, що в умовах

² Так, державне фінансування агросфери як частка вартості сільськогосподарської продукції в Україні в 2001 р. становило 8 %, а в США – 24, країнах ОЕСР – 40, ЄС – 50, Японії – 65 % [5]. На 1 га сільгоспугідь в Україні з коштів державної підтримки припадало 44 грн., у США – 127 і Франції – 391 дол. США.

³ За нашими розрахунками, потенційна місткість внутрішнього продовольчого ринку як мінімум удвічі більше за існуючу [див. 1].

ліквідації нетарифних методів захисту національних ринків сільгосппродукції, як того вимагає СОТ, більшість імпортерів цієї продукції, особливо з числа розвинутих країн, зв'язали свої тарифи на дуже високому рівні, встановивши надзвичайно високий тарифний еквівалент нетарифних заходів. Імпортери захищають власні продовольчі ринки також шляхом введення поглибленої системи диференціації ставок ввізного мита на продовольчі товари, з допомогою чого відбувається зниження середнього рівня імпортних тарифів за фактичного збільшення їх складових. Отже, перспективи використання переваг від членства України в даній організації для розвитку вітчизняного агропродовольчого експорту нині не в достатній мірі визначені. Імовірніше за все, основна користь від членства в СОТ полягатиме у порівняно кращому становищі країн-членів даної організації відносно тих країн, які до неї не приєдналися, у зв'язку з подальшим загостренням конкурентної боротьби на світових продовольчих ринках.

Як зазначалося, в Україні розвиток агропродовольчого експорту не фінансується державою. Натомість у США держава бере активну участь у фінансовій підтримці національного сільськогосподарського експорту. Так, у прийнятому нещодавно законі про сільське господарство (Farm Bill 2002) третій розділ присвячено державним програмам підтримки торгівлі й експорту сільгосппродукції [7]. Згідно з цим законом, суттєво збільшуються обсяги фінансування в рамках діючих програм і передбачається введення ряду нових програм сприяння експорту. Державні програми підтримки сільськогосподарського експорту передбачають державне фінансування пошуку і розвитку нових ринків збуту, сприяння у просуванні національної сільгосппродукції на іноземних ринках, розширення американського сільськогосподарського експорту в цілому і в рамках окремих груп продуктів, видачу експортних кредитів і забезпечення гарантій їх повернення тощо.

Так, Програма доступу до ринків (Market Access Program) передбачає виділення коштів на заохочення компаній і приватних осіб, що сприяють просуванню американських товарів на зовнішніх ринках. Обсяг бюджетних асигнувань на ці цілі планується збільшити з нинішнього щорічного рівня у 90 млн. дол. США до 200 млн. дол. США до 2006 року. Програма розширення експорту (Export Enhancement Program) спрямована на сприяння підвищенню конкурентоспроможності американської продукції і компенсацію несприятливого впливу на розвиток національного сільськогосподарського експорту з боку несумлінних конкурентів, до яких США, зокрема, відносять таких, що користуються субсидіями, які викривлюють реальні умови торгівлі, використовують різні торговельні бар'єри, передусім невиправдані санітарні й фітосанітарні обмеження тощо, а також встановлюють монопольні ціни на сільськогосподарських ринках. На ці цілі програмою передбачена

можливість надання 478 млн. дол. США щорічно. Програма гарантування експортних кредитів (Export Credit Guarantee Program) передбачає гарантування повернення коротко- і середньострокових кредитів, наданих фінансовими інститутами США іноземним банкам, які виставили акредитиви у зв'язку із придбанням сільськогосподарських товарів. На цю програму щорічно асигнується 5,5 млрд. дол. США.

Серед нових програм, запроваджених законом 2002 р., такі: програма сприяння американським експортерам сільськогосподарської продукції, призначеної для вузького кола споживачів, у подоланні спеціальних торговельних бар'єрів, що перешкоджають цьому виду експорту; програма, що зобов'язує Департамент сільського господарства США (USDA) здійснювати швидке реагування у відповідь на проблеми, що виникають на двосторонніх переговорах з іншими країнами з приводу здоров'я тварин, якості зерна і товарів з генетично модифікованими властивостями; програма підтримки експортної ініціативи, якою USDA зобов'язують обслуговувати сторінку в Інтернеті, на якій діючим і потенційним американським експортерам сільгосппродукції надається інформація щодо законів, постанов і розпоряджень федерального уряду, які впливають на розвиток експортної діяльності. Загалом на підтримку національних експортерів сільськогосподарської продукції уряд США планує щорічно виділяти понад 7,2 млрд. дол. США (що становить 0,4 % загальної очікуваної суми видатків федерального бюджету у 2002 р.).

Україна нині має обмежені фінансові можливості для здійснення повномасштабної державної підтримки експорту продукції АПК. Вибір механізмів державного регулювання експортної діяльності ускладнюється також через прагнення нашої країни приєднатися до СОТ. Водночас очевидно, що посилення конкурентної боротьби на світових продовольчих ринках вимагає значної активізації ролі держави у підтриманні й розвитку вітчизняної експортної діяльності. Передусім, держава мусить підтримати експортну ініціативу виробників агропродовольчої продукції. З цією метою їх необхідно забезпечити пільговими кредитами, а також надійною і доступною системою страхування експортних ризиків. Значну роль при цьому відіграє і наявність та якість інформаційного забезпечення існуючих і потенційних експортерів. Для зниження рівня витрат вітчизняних виробників і експортерів продовольства, а також відповідного скорочення експортних цін держава повинна здійснювати антимонопольне регулювання внутрішнього ринку засобів виробництва, призначених для потреб АПК, а також функціонування відповідної інфраструктури. Оскільки залучення іноземних інвестицій до сфери агропродовольчого виробництва не лише підвищує конкурентоспроможність вітчизняної продукції, але й сприяє її просуванню на зовнішніх ринках, дер-

жаві необхідно забезпечити загальне покращання інвестиційного клімату в країні й галузі. Крім цього, одним із можливих дозволених СОТ способів державної підтримки агропродовольчого виробництва і експорту є державне фінансування розвитку відповідної інфраструктури, зокрема транспортної, а також функціонування системи захисту вітчизняних експортерів і програм просування українського продовольства на зовнішніх ринках. Особливе місце у підтримці експортної діяльності належить системі митного регулювання, зокрема, встановленню ставок імпорتنних тарифів на товари, що використовуються у виробництві агропродовольчої продукції, і експортних тарифів – на продукцію АПК.

У вересні поточного року відбулося обговорення проекту Закону України “Про основи державної фінансової та бюджетної підтримки агропромислової галузі України”. У ст. 7 цього Закону викладені перспективні напрями підтримки експорту сільськогосподарської продукції. Згідно з ними, підтримку передбачається зосередити переважно на наданні пільгових кредитів експортерам сільгосптоварів. На нашу думку, кредити, які здешевлені внаслідок використання фінансових ресурсів держбюджету, доцільно надавати в першу чергу виробникам відповідної продукції, а також здійснювати це на конкурсній основі, що дозволить стимулювати найефективніших постачальників.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що державі необхідно спрямувати свою допомогу передусім на стимулювання розвитку експорту безпосередньо виробниками агропродовольчої продукції, у тому числі шляхом надання їм пільгових кредитів; формування системи маркетингових досліджень з метою покращання інформованості вітчизняних експортерів стосовно цін і кон’юнктури світових агропродовольчих ринків; забезпечення моніторингу руху експортних потоків; організацію виставок, презентацій тощо з метою пошуку потенційних зарубіжних партнерів вітчизняних виробників продовольства, диверсифікації експорту продукції і імпорту ресурсів системи; посилення антимонопольного захисту ринку матеріально-технічних ресурсів, призначених для потреб АПК, а також антимонопольного контролю за вартістю послуг, зокрема транспортних, що надаються виробникам і експортерам; модернізацію транспортної інфраструктури обслуговування вітчизняних експортерів; створення розгалуженої системи страхування ризиків зовнішньоекономічної діяльності; залучення приватного вітчизняного та іноземного капіталу до сфери малого і середнього бізнесу, лізингової діяльності, а також до створення спільних підприємств з виробництва агропродовольчої продукції; поглиблення диференціації ставок ввізного мита на продовольство та ресурси для потреб АПК залежно від їх якості, а також від наявності та

масштабів відповідних виробництв в Україні; запровадження безмитного і безподаткового ввезення товарів основного імпорту агросфери (передусім пально-мастильних матеріалів і засобів захисту рослин), зокрема в періоди підвищення попиту на них з боку агровиробників, а також безмитного експорту продовольчих товарів, які вироблятимуться у рамках державних продовольчих програм.

Література

1. *Господарський механізм агропродовольчого комплексу кризового періоду.* – К.: ІЕ НАНУ, 2001. – С. 315, 332.
2. *Зовнішня торгівля України товарами за 2000 р.* – К.: Держкомстат України, 2001. – 10 с.
3. *Зовнішня торгівля України товарами за 2001 р.* – К.: Держкомстат України, 2002. – 10 с.
4. *Зовнішня торгівля України товарами за 9 міс. 2002 р.* – К.: Держкомстат України, 2002. – 8 с.
5. *Україна – СОТ.* Інформаційний бюлетень. – К.: UE PLAC – ВР України, 2002. – Вип. 1. – С. 9.
6. *Осика С.Г., П'ятницький В.Т., Оніщук О.В.* Регулювання ринків товарів і послуг на засадах норм і принципів системи ГАТТ/СОТ. – К.: Українська академія зовнішньої торгівлі, 2000. – С. 27–70.
7. *Farm Bill 2002.* – <http://www.usda.gov>